

Þorsteinn Helgason

Sværdet der står ud af munden

En dansk–islandsk albertavle fra 1650

Fra det 14. århundrede og frem til 1944 var Island, symbolsk eller i realiteten, under dansk styre. Under kampen om selvstændighed og langt frem i det 20. århundrede har der været en tilbøjelighed hos de islandske forskere til at se alt ondt komme fra Danmark, men i de seneste år har denne synsvinkel været taget op til revision. Der er for eksempel blevet peget på hvor uafhængigt landets politiske styre og kultur var, og at sproget i virkeligheden aldrig var i nogen fare.¹ Hvis man sammenligner med Englands overvældende dominans af Irland, kan man tydeligt se en stor forskel. En af de overordnede forklaringer på dette er helt enkelt den store afstand mellem de to lande. En anden er den respekt som de lærde mænd i Europa havde for den islandske oldtidskultur, der i blandt Danmark. Den tredje forklaring kan være at Danmarks og Islands næringsveje var så forskellige at interesserne kun i beskeden udstrækning kolliderede.

Danskerne dannede aldrig nogen koloni på Island. Den personlige kontakt mellem de to nationaliteter i det 17. århundrede, denne artikels periode, bestod af embeds- og handelsmænds sommerbesøg på Island, islændinges studier i København og nogle enkelte personers permanente bosættelser i begge lande. Udover disse forbindelser var der andre af en mere upersonlig karakter, som ikke desto mindre kunne være dybdegående, i litteraturen, troen og de rådende ideologier. Islændinge og danskere læste den samme katekismus, frygtede den samme djævel og drak det samme brændevin. Embedsmændene forstod hinanden.

På grund af disse omstændigheder er det muligt at finde et kondenseret kulturprodukt fra midten af det 17 århundrede, en albertavle i en islandsk kirke ude på landet, og i den finde tråde som er dansk–islandske, nordeuropæiske og fælleskristne. Disse tråde er ikke kun religiøse, og de snoes sammen til et budskab. Trådene og budskabet er dog ikke åbenbare, og der kræves en smule detektivarbejde for at afdække dem. For at forstå den argumentation som herefter følger, behøver læseren blandt andet at få information om en bestemt begivenhed der skete på Island året 1627.

Foråret 1627 kom sørøvere (korsarer, kapere) fra Nordafrika sejlene til Island. De angreb landet fire steder og tog cirka 400 mennesker til fange. De fleste af fangerne var islændinge, men der var nogle danske købmænd og sømænd deriblandt. Videre dræbte de cirka 50 mennesker og plyndrede meget af værdi. Det værste angreb var på Vest-

mannæerne som ligger syd for fastlandet, da der ikke findes mange flugtveje på en lille ø. Korsarerne solgte fangerne som slaver i Algier og Salé i Marokko, men de fleste var samtidig til ”gensalg” til dem der ville betale løsepenge for dem. Christian den Fjerde stod for indsamlingen i det danske rige i fællesskab med kirken, efter at han var kommet sig over tabet i kejserkrigen, og cirka 50 mennesker blev løsladt af ”tyrkens” greb. De fleste andre døde af sygdomme eller konverterede til den islamiske tro og forsvandt ind i mængden.

Dette store søøverangreb, Tyrkertogtet, som er den eneste blodige militære invasion som islændinge har været udsat for (Briterne besatte landet i 1940 på en fredelig måde), er kendt af alle islændinge, selvom det er ukendt i udlandet.² Nu vil det vise sig hvad det har med en altertavle at gøre.

Kirken på Kross

Kross er en lille kirke ude på den islandske landsbygd. Den ligger i egnen Austur-Ladleyjar på sydlandet hvorfra der er kortest til Vestmannaøerne fra fastlandet. I dag tager det ca fem minutter at flyve mellem de to steder. I gamle dage kunne det i ugevis være ufremkommeligt mellem fastlandet og øerne i de åbne robåde. Der har ligget en kirke på Kross i lang tid men den nuværende kirke er 150 år gammel. Altertavlen er ældre, og man behøver ikke at søge længe for at finde ud af dens alder, eller hvem giveren er, for under tavlen står med tydelig skrift: *Denne Taflæ Haffuer Clavs Eyjolfsson och Niels Clementsson forærid til Kross Kirkie Vdi Land Eijen. A° 1650.* Giverne er kendte personer. Klaus Eyjolfsson skrev en af hovedfortællingerne om Tyrkertogtet, og Niels Clementsen var en dansk købmand på Vestmannaøerne der stod for genopbygningen af Landakirken efter at tyrkerne havde brændt den gamle ned. Motivet er i de store træk tydeligt. Altertavlen har sidefelter, men træet er groft bearbejdet og har ingen udskæringer. Over den i et mindre felt svæver den hellige ånd billedligt i form af en due. Midtfeltet viser Kristi opstandelse. Det venstre sidefelt viser den lidende Kristus, men på det højre sidefelt er der et problematisk motiv. Det er helt klart Kristus, men han har nogle ejendommelige attributter, blandt andet et sværd der står ud af munden. Efter en smule efterforskning er det åbenbart hvor han kommer fra, nemlig indledningen af Johannes' Åbenbaring i det Nye Testamente. Det var en god begyndelse, men så hober spørgsmålene sig op. Hvad lå der bagved dette motiv? Hvad prøvede giverne, Niels Clementsen og Klaus Eyjolfsson, at fortælle med altertavlen? Var det sandsynligt at de ellers havde noget med tavlens indhold og udførelse at gøre? Altertavlen måtte være dansk, i det mindste komme fra Danmark. Svarene burde findes i København.

Sælsomt eller usædvanligt billedmotiv

Den første opgave var at orientere sig bedre om billedmotivet. Opstandelsen som hovedbillede i midten burde ikke komme som nogen overraskelse. Det er et almindeligt

Altartavlen i sognekirken Kross på Islands sydlige kyst.

brugt billedmotiv i Danmark i denne periode, dog ikke i midtfeltet, men det var det mest brugte motiv i topfeltet.³ Ved et hurtigt øjekast virker det som om opstandelsen er tegnet som sædvanligt, men ved en sammenligning med andre lignende billeder kommer noget usædvanligt frem. Soldater viser sig i åbningen af hulens gravvælvinger, og de ser ud som om de er ved at angribe. Næsten uden undtagelse er dette andre steder

*"Smertensmanden" på altertavlen
sidefelt.*

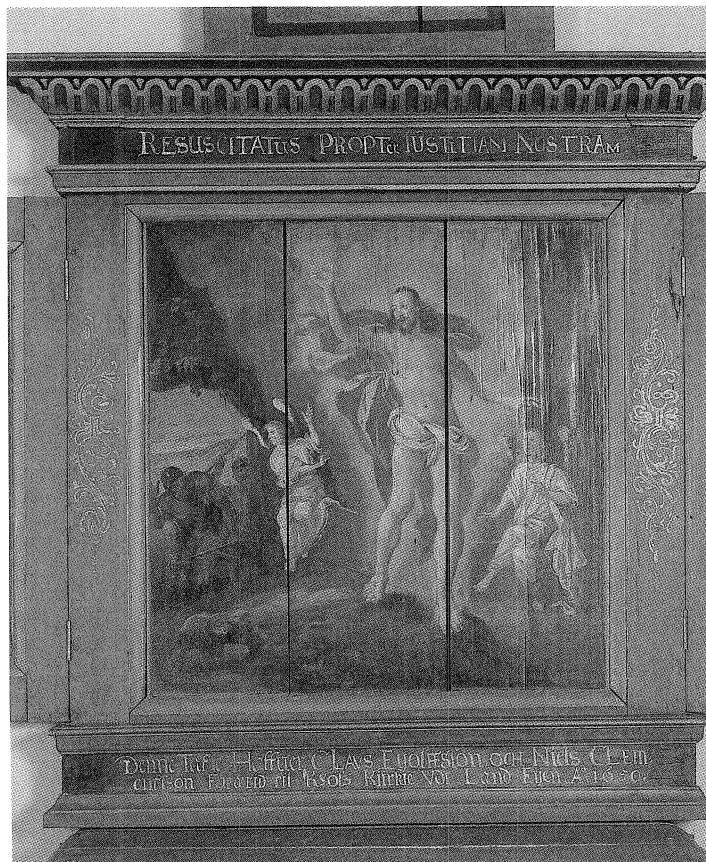
blevet tolket som at vogtere viger tilbage da Kristus viser sig opstanden, forudsat at de har stået (eller siddet, måske endda sovet) og vogtet hans lig.

Det venstre sidefelt viser Kristi martyrium. Her står Kristus med korslagte og bundne hænder og rundt omkring ham er der symboler på hans lidelser. Dette billedmotiv som af danskerne blev kaldt "smertensmanden", brugtes meget i den senere del af middelalderen, men forekom sjældent derefter.⁴ Ganske vist fik dette motiv renæssance på Christian den Fjerdes tid. Kongen var til morgenbøn i Rothenburg slot i Nordtyskland den 8. december 1625 da et syn åbenbarede sig for ham – Kristus siddende med tornekrone, med et brækket spanskør i hånden og blodet strømmende ud af sårene. Dette billede genspejlede kongens bekymring over den krise som hele den evangeliske kirke befandt sig i. Denne vision blev for Christian den Fjerde endnu en tilskyndelse til at forsvare protestanternes sag med sin egen hær imod de katolske styrker.⁵ Den krig

tabte han, mens tyrkerne plyndrede Island.

Duebilledet som symbol på den hellige ånd i topfeltet over tavlen er også et sjældent motiv, men billedet på altertavlen højre sidefelt er dog det som overrasker mest. Det er taget direkte fra Johannes' Åbenbaring (Joh. Åb. 1, 9–20). Der taler Johannes i første person og fortæller at Kristus har vist sig for ham opstanden med en stemme som lyden af en basun og i stor stråleglans. Hans hoved og hår var hvidt som den hvideste uld og videre står der i skriftet: Hans udseende var som solen i al sin styrke. Han havde øjne som luende ild, et guldbælte om brystet, og en stemme som lyden af vældige vande. I hans omgivelser viser der sig også symboler på lys og magt – syv lysestager, stjerner i Kristi højre hånd og et sværd der står ud af hans mund.

Intet andet kirkebillede på Island har dette motiv. Dunkle symboler og et sjældent budskab er her bragt i en kirke på Islands sydkyst engang i midten af det syttende århundrede. Dette billede er måske nøglen til en forståelse af altertavlen i sin helhed. Hvilken betydning havde Johannes' Åbenbaring i denne periode? Hvilken betydning kunne de to indflydelsesrige mænd som mødte hinanden på Island, have lagt i skriftet? For at finde svarene på de spørgsmål må man søge sin viden i troslære, eksegesis og i

Opstandelsen på altertavlens midtfelt med indskriften om giverne og en datering, 1650.

billeders symbolik udover at have en almen forståelse af det syttende århundredes samfund og kultur. Findes der måske en forbindelse mellem altertavlen og Tyrkertogtet 1627?

Johannes' Åbenbaring er dramatisk og frygtindgydende, fuld af djævle, mystiske kræfter og katastrofer. Kernen i den er en forberedelse på og en beskrivelse af dommedag. Den har haft en blandet popularitet blandt kristne mænd. Da de apokalyptiske idéer var stærkest – og det gælder middelalderen ud – havde den sangbund. Den var kilde til billedmotiver helt fra den fornkristne periode, blandt andet blev den meget brugt i bogillustrationer i Nordafrika og Spanien, hvor der kunne mærkes en vis arabisk indflydelse.⁶ Gengivelsen af Åbenbaringsbogen i billeder nåede sit højdepunkt med Albrechts Dürers række af træsnit som blev udgivet 1498. Det er fjorten stærke og idérige illustrationer af valgte steder i skriftet. Den første er Johannes' Kristussyn; der troner Kristus i højsædet på en regnbue sammen med Johannes, og de er omgivet af skyer. Få år efter at Dürer tegnede Johannes spådom, var der store konflikter i den kristne kirke i Europa. Mon ikke hans truende ord var gået i opfyldelse?

Luthers brydekamp med Johannes' Åbenbaring

For at få klarhed over de nordiske lutheraneres forståelse af Joh. Åb. er det fornuftigt at nærme sig den mand som har givet denne religiøse bevægelse sit navn, Martin Luther, og som gennem sine skrifter blev meget indflydelsesrig i de nordiske lande. Hans fortolkninger af biblen, deriblandt Joh. Åb., blev trykt i de nordiske bibeludgaver helt frem til den første del af det syttende århundrede.

Luther kæmpede længe med Åbenbaringsbogen og ændrede flere gange synspunkt og lagde forskellig vægt på den, alt efter hvilke begivenheder der fandt sted i hans samtid. Til at begynde med havde han ikke nogle problemer med at henvise til skriftet og bruge lignelser fra det, som f.eks. Babylonshoren som han sammenlignede med den romersk-katolske kirke. Senere begyndte han at tvivle, dels på grund af uroligheder i samfundet og dels på grund af forskellige bevægelser som havde et skjult profetisk og mystisk budskab. Luther vendte sig imod disse bevægelser og indså at deres budskab ikke var så forskelligt fra Johannes' Åbenbaring. Dette skrift er også fuld af et uklart billedsprog, ikke klar og tydelig som apostlene, skrev han i det såkaldte septembertestamente 1522. Peter, Paulus og Kristus taler ikke i billeder og syner som der er gjort her, sagde Luther.⁷

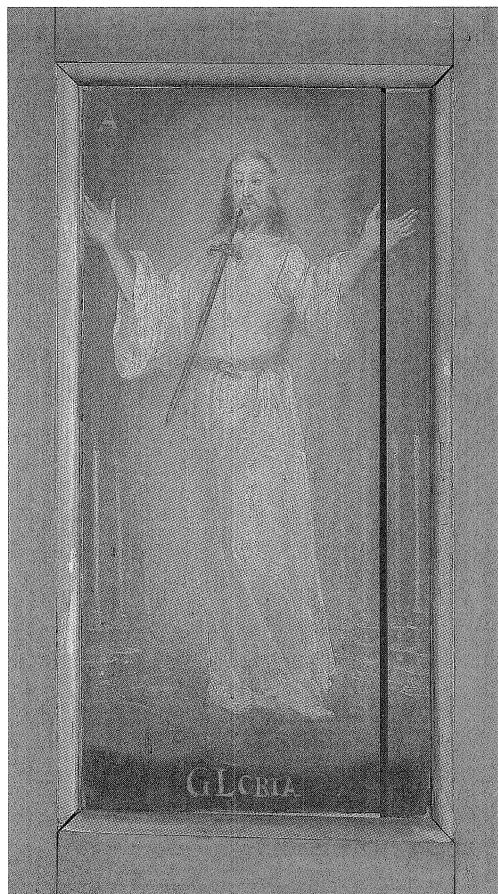
Man kan diskutere om Kristus er uden billedsprog, f.eks. i bjergprædiken, men Luthers holdning til dette afspejler snarere hans læggen vægt på *ordet* og hans begrænsede interesse af billeder generelt, selvom han ikke var imod dem og anså dem for brugbare til at oplyse almuen. Luther ville ikke fjerne Johannes' Åbenbaring fra sin bibeludgave, men han lod sin tvivl om denne komme til orde på samme måde som hans personlige holdning: "Ich sage was ich fühle".⁸

Senere ændrede Luther endnu engang holdning. Han begyndte at kæmpe med oversættelsen af Daniels bog hvor Johannes' Åbenbaring henter meget fra. Arbejdet med dette gjorde sit, men større betydning havde det at der fandt begivenheder sted i Europa som truede kristendommen. Tyrkere trængte sig frem i Midt- og Østeuropa, besejrede ungarerne 1526 og belejrede Wien i efteråret 1529. Luther blev optaget af "tyrkerfaren", publicerede en prædiken mod tyrkerne og tolkede nu Johannes' Åbenbaring i lyset af dem. I tyrkerne så han folkeslagene Gog og Magog (Es. 38, 14–22 og 39, 6; Joh. Åb. 20, 7–9) som angriber på opfordring af Satan og som vil dræbe de kristne, men som til sidst selv går under i en flamme fra himlen. Luther så i grunden to store verdslige farer der arbejdede imod en verdenskristendom, nemlig tyrkerne og pavedømmet. I en periode mente han ligefrem at Gog og Magog snarere henviste til katolikker end tyrkere.⁹ Om disse kristendommens farer der nærmede sig, skrev han en salme 1542 som indeholder følgende visdomsord: "Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort/und steur' des Pabsts und Türken Mord." Denne salme blev spredt viden om og den blev længe sunget i islandske og danske kirker.¹⁰ Luthers tyrkerfortolkning af Johannes' åbenbaring blev også spredt vide omkring sammen med hans fortolkninger som fulgte bibeloversættelsen. Sidst det var muligt at læse disse på islandsk

var i biskop Þorlákur Skúlasons biludgave i Hólar 1644.¹¹

Sværdet der står ud af munden

Johannes' Kristussyn i skriftets begyndelse er fuld af symboler og nogle af dem er kendte selvom sammenhængen er usædvanlig og dunkel. Sværdet der står ud af Kristi mund, drager straks opmærksomheden til sig både i teksten og billederne som er lavet af det. I den vesterlandske kulturkreds fik sværdet hurtigt en symbolsk værdi som tegn på magt. Kongen slog sine undersåtter til riddere med sværdet. Derfra er der ikke langt til tanker om retfærdighed og straf som var udbredt i middelalderen. På dette tidspunkt begyndte kirkens mænd også at hævde at der fandtes et andet slags sværd, Åndens sværd, *gladius spiritualis*, som modvægt til det verdslige sværd, *gladius corporalis*. De fandt støtte for denne fortolkning i apostlen Paulus' brev til efeserne hvor han opfordrer forsamlingen til at forberede sig med det åndelige sværd mod Guds riges uvenner (Ef. 6,17). I en periode spredtes teorien om de to sværd, *duo gladii*, i Europa, da dens repræsentanter, paven og kejseren (senere den franske konge), tvistede om hvilket af de to sværd der var det vigtigste. Følgen blev at Kristus i Johannes' vision fik to sværd i munden, og sværdfæsterne vender ud; Kristus er ved at overrække sværdene. Kun i Norden, og da mest på Sjælland og i Skåne, er der stadig bevaret billeder af Kristus i højsædet med de to sværd. I det 14. århundrede forsvinder disse symboler, og tosværdsteorien mister sin værdi. Kristus på dommedagen bliver da i Norden tegnet med retfærdighedens sværd og nådens lilje ligesom mange andre steder i Europa. Kristus i Johannes' syn er, i det mindste fra det 15. århundrede, tegnet med et sværd der står ud af munden, og odden vender som regel ud.¹²

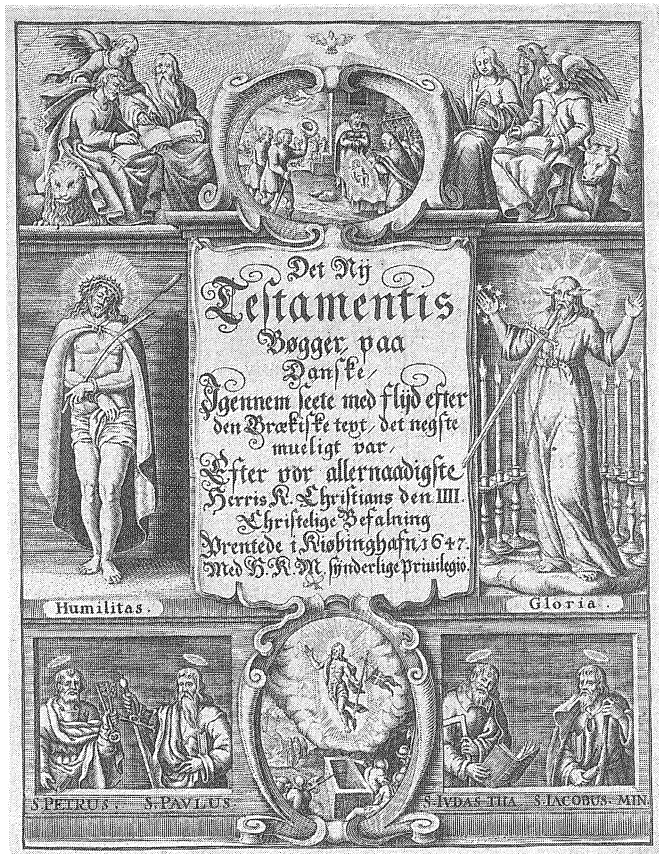
Det mest usædvanlige motiv på altertavlens højre sidefelt – synet af den lysende Kristus med sværdet ud af munden fra Johannes Åbenbaring.

Johannes' Åbenbaring går ud af mode

I det syttende århundrede havde Joh. Åb. ikke samme gyldighed som før, da troen på en snart kommende verdensundergang med tiden var blevet svækket. Dog fortælles endnu i en periode om visse symboler og forunderlige træk, for eksempel flammer på himlen og vanskabte børn og dyr. Efterfølgend blev disse tolket som spådomme og senere i høj grad som advarsler imod menneskets synder. Lignende fortolkninger og troen på verdens undergang var stort set ude af historien i England og Frankrig cirka 1600, men levede noget længere i Tyskland. Dette skyldtes sandsynligvis krigssammenstødene på tysk grund, som ikke holdt op formelt før med fredsslutningen i Westfalen 1648.¹³ Denne ændring af indstilling viser sig også i billedstilen. Dommedagsbillederne bliver færre og er da af mere almen natur, ikke direkte efter beskrivelserne i Johannes' åbenbaring.

I norske kirker er der efter reformationen kun nogle få eksempler på billedet af lammet med Herren i højsædet, et billedmotiv taget fra Johannes' åbenbaring. Ærkeenglen Mikael der dræber dragen (Joh. Åb. 12), forekommer også på norske kirkebilleder.¹⁴ I udskårne og huggede billeder i danske kirker er dommedagsbilleder generelt sjældne. Derimod øges antallet af dem i en periode efter reformationen, og der forekommer de ofte som det sidste billede i en række på prædikestole. Dommedagen er der overleveret i en almen forståelse, selvom det også er muligt at se påvirkning fra dommedagsbeskrivelserne i Johannes' Åbenbaring (14,14–20 og 20,11–15). Nogle af dem er udført med Dürers træsnit som forbillede. Der er ikke anført nogle udskårne eller huggede dommedagsbilleder efter 1615.¹⁵ På to prædikestole, som anses at komme fra Eilers Schrøders værksted, er dommedagen vist i malede billeder. På begge er Kristus i højsædet på en regnbue og apostlen Peter og Moses med tavlerne på en anden regnbue. Dette anses som en betydelig afvigelse fra Johannes' Åbenbaring. Disse billeder er de sidste i en række som viser Kristi liv ifølge Katekismen. De følger dermed den tyske ikonografi, som i Danmark er sjældent forekommende. Dette kan tænkes at være gjort i overensstemmelse med giverens ønske, adelskvinden Jytte Gyldenstjerne.¹⁶

Vi har dermed set at motiver fra Johannes' Åbenbaring er kendt på kirkebilleder i det dansk-norske rige efter 1600, selvom de ikke er almindelige. Dommedagen var det mest sejlivede motiv, selvom heller ikke den var almindelig. Johannes' syn, som Krosskirken kan prale med, er usædvanlig. Nogle få norske eksempler kan nævnes som i et billede fra 1640'erne i Borgunds kirke på Møren som brændte 1904. På en malet altertavle i Sauherad fra 1663 er Kristus gengivet med udstrakte arme, men med sværds-spidsen stukket ind i munden på middelalderlig manér. Han sidder i en endimensionel flade med lysestagerne på hver sin side af sig og han har ingen stjerner i hånden. I det hele taget ser tavlen ikke ud som om den er lavet af en lærd maler. I Blakerkirken findes et udskåret relief hvor Kristus' ene hånd hænger ned langs med siden, mens han har stjerner i den anden. Lysestagerne rager op over ham på hver side af ham, og Johannes knæler ved hans fødder. Under relieffet er der henvist til Åbenbaringsbogen. Relieffet

Altertavlens forlæg – Nye testamentets titelside i den danske udgave fra 1647.

er kunstfærdigt skåret, men det er næppe gjort af en uddannet billedskærer.¹⁷ Langt senere optog det en billedskærer fra Møre at vise Kristus med udstrakte arme og lysestager på hver side af ham og lade ham trone over sine altertavler. Sådan ser han ud i kirken i Edøy,¹⁸ men nu er årstallet blevet 1730, og disse billeder viser kun at mindet om Johannes' syn dukkede op på nogle enkelte steder frem til det 18. århundrede. Et dansk eksempel i Hyllinge kirke i Sorø Amt fra 1688 som faktisk minder om Krosskirkens billede kan nævnes.¹⁹ Vi gemmer endnu et eksempel til senere.

Altertavler i enkelte kirker spreder sig kun til et begrænset publikum, mens billeder i bibeludgaver når ud til et større publikum. Bibler med illustrationer fra Luthers dage var endnu i omløb og blev stadigvæk genudgivet. 1625–27 udkom nogle tyske bibler med mange billeder af en dygtig kunstner, som hed Matthäus Merian. Disse billeder blev meget indflydelsesrige og blev brugt som forlæg i kirkekunst, for eksempel i Norge.²⁰ Bibler udkom også i Danmark. Den rettroende konge, Christian den Fjerde som med sværdet havde forsvaret den tros sag som han anså for at være den eneste sande, skulle nok sørge for det. Hans bibler er ikke så billedrige som Luthers udgaver, men de har velillustrerede titelsider hvor man kan udlæse mange budskaber, specielt

folio-udgaven fra 1633, da man ved meget om denne.²¹ Man ved mindre om udgaven fra 1647, som findes i mindre format. Den bygger på en tidligere oversættelse og udgave fra 1607, og universitetets professorer fik til opgave at gennemgå oversættelsen og revidere den.²² Man ved intet om billedernes tilblivelseshistorie, men de findes på fire smukt forarbejdede kobberstik på hvert binds titelside. Tre bind spænder over det gamle testamente, mens det nye testamente rummes i et bind. Titelsidernes forfatter, Hans Andreas Grejs, har skrevet sit navn på det første bind.²³

Det interessante er at *Mester Grejs' titelside i Christian den Fjerdes Nye testamente er ligesom taget fra altertavlen i Kross*. Eller omvendt snarere, da bibeludgaven er dateret tre år før altertavlen. Billedmotivet og rækkefølgen er den samme så langt det er muligt i de forskellige medier: titelside og altertavle. Til venstre findes den lidende Kristus med spanskkrør og bundne hænder over indskriften *Humilitas* (ydmyg), nøjagtig som i Kross. Til højre er Johannes' syn, den lysende Kristus, med flammer der står ud af øjnene, udstrakte hænder og syv stjerner i den ene hånd, syv lysestager bag om sig, et bælte spændt for over taljen og et langt sværd der står ud af munden og strækker sig helt ind i teksten i midten. Under Kristussynet står indskriften *Gloria* (ære). I midten er opstandelsen, på samme måde som i Kross, men det har også været nødvendigt at flytte den længere ned og gøre den mindre af format, da den hellige bogs titel tager al plads i midten. En ramme der ligner udskåret træ, ikke meget anderledes end på en altertavle, indrammer alle billederne. Over det hele svæver en due, ligesom på tavlen i Kross.

En købmand og en bondes gave

Nu er spørgsmålet om købmand Niels Clementsen og bonden Klaus Eyjolfsson, to mænd der selv havde oplevet Tyrkertogtet, har siddet over et ølkrus i de danske handelshuse på Vestmannaøerne, lad os sige sommeren 1648, og diskuteret en altertavle som de kunne forære Krosskirken i Klaus Eyjolfssons hjemstavn, og købmanden har trukket Christian den Fjerdes helt nytrykte bibel med de smukke titelblade frem. Måske var Klaus Eyjolfsson så heldig at han kunne lægge en anden nyligt udkommet bibel, på islandsk, på bordet som var færdigtrykt i biskop Þorlákur Skúlasons trykkeri i Hólar 1644. De havde set at titelsiden i kongebiblens nye testamente var et godt forbillede: Kristi martyrium rimede godt med de lidelser Tyrkertogtet havde forvoldt, og opstandelsen skulle selvfølgelig være på midtfeltet. Men det højre sidefelt, Kristus med sværdet der står ud af munden, var der nogen fornuft i det? Vi går ud fra at de har undersøgt hvor billedmotivet kom fra, og da kunne de læse selve doktor Martin Luthers udlægninger af Johannes' Åbenbaring. Disse fandtes ikke længere i den nye danske bibel, men biskoppen i Hólar havde beholdt udlægningerne som hans morfar biskop Guðbrandur Þorláksson trykte første gang 1584. Og ved at læse dem fik de hjælp til at se, hvis de ikke allerede vidste det, at Johannes' Åbenbaring henviste til tyrkerne.

Hvilke forudsætninger har Niels Clementsen haft for at kunne tænke i disse baner? Man ved ikke meget om ham som person. Biskoppen på sydlandet, Brynjólfur Sveins-

son, nævner ham i et brev til professor Villum Lange i København, hvor han vil sende ham den anmodede annal “per Nicolaum Clementium, civem Hafniensem, mercatorum Ørbacæum.”²⁴ Han er aktiv i Landakirkens genopbygning efter at tyrkerne havde brændt den ned og betaler en anseelig sum dertil sammen med andre købmænd og skippere fra København, og han er den eneste der er anført at have skænket kirken inventar:

...haffuer ieg underschreffuen forærret til Guds hus Landekirchen Ett Rött alterklede En Messeskiortt. Noch de thuende Loffter sem ehr giortt i kirchen. Niels Chlemedtzon²⁵

Vi ved mere om Klaus Eyjolfsson. Mest bemærkelsesværdig er hans beskrivelse af Tyrkertogtet. Han skrev den nærmest som en journalist efter beskrivelser fra danske flygtninge fra øerne. Disse var købmanden, kaptajnen og deres følge som med nød og næppe reddede sig i land i robåde. Udover det tog han selv til Vestmannaøerne og beskrev stedet og talte med folk som var undsluppet. Hans beskrivelser er for det meste hurtige og uden tøven, men Klaus Eyjolfsson er dog påvirket af sin tid. Hans beskrivelse af drabet på pastor Jón Þorsteinsson er i legendetil og ligner mere Kristi martyrium. I enden gør han Tyrkertogtet lig med Jerusalems ødelæggelse, og i to af de ældste afskrifter af historien ender den med overvejelser om Guds straf og menneskets anger.²⁶ Det er sandsynligt at der oprindeligt har været flere af sådan nogle overvejelser og udlægninger, men problemet er at originalteksten er gået tabt, og den ældste bevarede afskrift er skrevet næsten hundrede år efter at Klaus Eyjolfsson skrev historien.

I kilderne står der en smule om Klaus Eyjolfsson som embedsmand. Han var medlem af lovretten på Altinget og mødte samvittighedsfuldt på Tingvold (Þingvellir) de fleste år i perioden 1622 til 1671, i næsten et halvt århundrede. Han var opvokset i et rigt lærdomsmiljø da to af hans farbrødre var præster. Den ene var pastor Ólafur Egilsson og fra ham har man en anden hovedkilde til Tyrkertogtet. Den anden er Jón Egilsson der skrev en annal om biskopperne i Skálholt.²⁷ Denne lærdomstradition fortsatte da to af hans sønner blev præster, og hans datter giftede sig med en præst.²⁸

Da Klaus Eyjolfsson og Niels Clementsen forærede Krosskirken altertavlen, var lutheranerne holdt op med at anse det for at være katolsk at smykke kirker med billeder. I Danmark ved man at det blev mere almindeligt at give kirkegaver efter 1620²⁹ hvilket blev anset for at være behagelige gerninger for Gud, da de blev nævnt i ligprædikener. Anledningen til gaverne kunne være skelsættende i menneskers og samfundets liv, f.eks. bryllup, død eller krigsslutning. Lensmænd og andre velhavende mænd fandtes blandt giverne. Købmænd er nævnt, selvom der ikke er forsket meget i hvor aktive de var i Danmark.³⁰

Det er muligt at det var mere almindeligt med købmandsgaver til kirker på Island. Et eksempel er prædikestolen som danske monopolkøbmænd gav Brynjólfskirken í Skálholt 1651.³¹ En islandsk forsker, Kolbeinn Þorleifsson, har gennemgået gaver fra købmænd og præster til Hólmakirken i Reyðarfjörður på landets østlige kyst og i det mindste fundet en købmand ved navn Martin Nielsen (1634–96), som gav en prædi-

kestol til kirken 1665 og en klokke tyve år senere. Martin var en religiøs mand, belæst i teologi og kunst på engelsk, tysk og latin, og han oversatte religiøse og historiske tekster, bl.a. under sørejserne til og fra Island. I København blev han borgerrepræsentant.³²

Præsten på Kross har selvfølgelig også haft noget at sige om gaven. Dengang var det Eiríkur Þorsteinsson, som var slægtning til Gísli Oddsson, biskop i Skálholt. Biskoppen skaffede ham præstekaldet, og da havde Skálholt i ca. et halvt århundrede ejet omkring halvdelen af Krosskirken, før den kom i bøndernes eje. Pastor Eiríkur Þorsteinsson var bådfører, og han var en ivrig fisker. Han tog over efter Jón Bergsson som var præst på Kross i 20 år. Sidstnævnte kom til at gøre sin kones slægtning gravid og mistede dermed retten til at være præst, men fik den igen senere og tog over i Breiðabólstað. Præsterne Eiríkur Þorsteinsson og Jón Bergsson var kammerater. På en seddel der er bevaret, har Jón Bergsson skrevet at han ikke kunne huske om han havde lovet en eller anden Bergur Gíslason ti alener for velkomstviser for sin søn der kom fra Danmark ”fordi jeg var fuld af pastor Eiríks brændevin”.³³

Vennerne Klaus Eyjolfsson og Niels Clementsen har næppe haft problemer med at komme i kontakt med et værksted med snedker og maler som kunne påtage sig opgaven at lave en altertavle. Vestmannaøerne havde god kontakt med København og, udover det, var en anden af giverne en dansk købmand.

Til minde om Tyrkertogtet

Hvilke bevisgrunde findes der for at Klaus Eyjolfsson og Niels Clementsen ville forbinde deres gave til Krosskirken i Landeyjar med Tyrkertogtet? For det første har de uden tvivl været følelsesmæssigt involverede i disse begivenheder som har berørt dem meget. Selvom ingen af dem oplevede selve plyndringen, så ankom de til de rygende ruiner. Klaus Eyjolfsson kunne se Vestmannaøerne fra sit vindue og tog imod de forfærdede og meget trætte flygtninge fra øerne. Han tog derefter derud og mødte dem der var blevet reddet, nogle med nød og næppe. Mange havde mistet deres elskede og havde set vanskæbnen ramme dem. Klaus Eyjolfsson så selv slemt tilredte lig, forbrændte oldinge, og Landakirken og de danske handelshuse lå i ruiner. Mange som han havde kendt, var borte, deriblandt pastor Ólafur Egilsson som var hans farbroder. I kølvandet efter dette skrev han en beskrivelse af plyndringen og denne er mærket af sin tilblivelse som var følelsesladet og heftig.

Købmand Niels Clementsen overtog handelen og administrationen på Vestmannaøerne kort efter plyndringen. Loddet faldt på ham at lede Landakirkens genopbygning og dermed at sørge for at øboerne gav sin del til genopbygningen.³⁴ Han organiserede også øernes forsvar, og i forbindelse med det embede gav han bøsseskytte Jón Ólafsson ”Ostindiefarer” udtalelsen, at han havde ”forholdid sig her fromachtig Erligen og vel Til Ord og Giernningar” da han tjenede i skansen. Der er en mild tone i ombudsmandens³⁵ udtalelse men den siger ikke noget om Jón Ólafssons egentlige krigstjeneste. Denne var på dette tidspunkt handikappet efter udlandstjeneste i den

danske hær og havde en kone som var ved at blive sindssyg af vantrivsel på Vestmannæerne.³⁶ Selvfølgelig har plyndringen været meget i Niels' tanker og præget hele hans tilværelse på øerne.

Mange af de ledende mænd på Island havde på den ene eller anden måde oplevet Tyrkertogtet. En af dem var den danske statholder (hovedsmand) Holger Rosenkrantz der stod ansigt til ansigt med tyrkerne da han forhindrede sørøverlederen Murat Reis i at erobre hans residens på Bessastaðir. Straks derefter skyndte han sig til Þingvellir for at tage sig af landets styre. Der mødte han Klaus Eyjolfsson, og kort tid senere voldte tyrkerne endnu mere skade i nærheden af Klaus' hjem. Naturligvis havde Holger Rosenkrantz og Klaus Eyjolfsson meget at tale om denne sommer og den næste.

Holger Rosenkrantz havde en kendt slægtning og navnebroder i Danmark, Holger den Lærde. Han boede på et af rigets mest fornemme hovedsæder, Rosenholm i Jylland. Denne æt var en af de rigeste i Danmark, og dens medlemmer besad høje embeder, f.eks. rigsråd, lensmænd og diplomater.³⁷ Udover det var de veluddannede ved både indenlandske og udenlandske universiteter, og både Holger den Lærde og hans søn Erik havde teologi som hovedfag. Holger den Lærde udviklede sin egen teologi som mange af professorerne i København og Christian den Fjerde syntes kom til at fravige den rette lutherske tro lidt for frisk da han fremlagde en teori om dobbelt forsoning, nemlig én for tro og én for handling. Han var vel bekendt med Johannes' Åbenbaring og var klar over behovet for at forklare den.³⁸ Der findes ingen klare kilder til hans egen forståelse af skriftet, men det virker dog som han har forstået det som en samling lignelser og ikke en historisk forudsigelse om begivenheder og dateringer.³⁹

Måske havde Holger Rosenkrantz, statholder på Island, et af sin lærde slægtnings religiøse skrifter med sig og diskuterede sagen med Klaus Eyjolfsson. Ingenting skete uden betydning i disse mænds tanker. Gud havde løftet sit pegefingert og straffet, både på Island og i Danmark. Året 1627 var den sande tros ildprøve. Tyrkeren, hedningen og afgudsdyrkeren havde hærget på Island og fangerne var nu ”vnder Tyrkiens tyrannie och der öffuer tuijngis att negte Christum”.⁴⁰ Samtidig besatte den katolske kejserhær Jylland, og den romerske kirke talte om at påtvinge indbyggerne den katolske tro.⁴¹

Kunstnerisk fremgangsmåde

I slægten Rosenkrantz kirke, Hornslet i Jylland, hænger en altertavle som blev til i året 1672 på Holger den Lærdes' søn Eriks tid.⁴² På sidefelterne er to af billedmotiverne de samme som på tavlen i Kross, ”smertensmanden” og Johannes' usædvanlige Kristussyn. Lysestagerne omkring Kristus er opstillet i række på en lignende måde. Ingen bog kan ses, og ingen Johannes ved Kristi fødder. Det der måske vækker mest opmærksomhed, er at stjernerne er i Kristi venstre hånd på begge billeder, selvom det var almindeligt at lade dem være i højre hånd på denne type billeder hvilket også var i overensstemmelse med beskrivelserne i Johannes' Åbenbaring.

Men forskellen på disse to billeder er også indlysende. Altertavlen i Hornslet er sen-gotisk i oprindelse, lavet cirka 1525, med rester af engelsk alabasterudsmykning som er endnu ældre. Begge sidefelter er delt i to dele, og der er blevet malet på dem 1672, sandsynligvis over nogle ældre billeder. Kristussynet er på en af disse sidefelter. Kristus står på en udefinerlig teatersky som ligger på jorden (lignende den i Christian den Fjerdes' bibel fra 1647). Konturerne er klare, overfladen jævn, og farverne klare. På billedet i Kross er det hele luftigt, penselstrøgene synlige, og overfladen grov. Ingen udskæringer smykker altertavlen. "Hirdkirken" for en af Danmarks mest fremtrædende adelsslægter, Rosenkrantzerne, og en sognekirke på Island kan her ikke sammenlignes.

Maleren er ikke blevet betalt for mange ugers arbejde med tavlen i Kross. Der er ikke blevet givet tid til at pudse overfladen, male over, ændre og dekorere. Når det gælder arbejdsindsatsen, ligner billedet på nogle punkter en skitse med hurtige penselstrøg. Torturredskaberne er tegnet med enkle linjer, og der er tilført lysere små strøg på valgte steder for at vise lys og stråleglans. Men det er fagmænd der har arbejdet her. Og netop på grund af den hurtige arbejdsmåde får værket en bestemt magi som et billede med bearbejdet overflade ikke ville have haft. Kristussynet bliver oplyst og luftigt, lysestagerne bagved ham er tegnet i et strøg og flammerne står i fine og halvgennemsigtige lange linjer ud af Kristi øjne, anderledes end på noget andet billede man kender med disse motiver. Maleren har ikke været bange for at låne af andre, men stilistisk står han nærmest manieristerne med den opstandne, dansende Kristus, de store armbevægelser og de udstrakte ansigter.

Flammen der står ud af Kristi øjne er en smart løsning. I de store træk er den lånt. Her må man nævne grafiske billeder af Matthäus Merian fra 1624, hvor øjenflammen har en anden funktion. Der står flammerne ud af øjnene på et naturvæsen som ligner en gammel kone, og de bruges for at illustrere mottoet der står under billedet: "Gsicht hat das Feld..." (Jorden har et ansigt/øjne).⁴³ Disse flammer er ikke formet på samme måde som flammerne på altertavlen i Kross. De er snarere påtrængende og står lige ud af øjnene ligesom en trefork og er ikke i bølgebevægelse. Deres form kan i store træk føres tilbage til tegningerne i Martin Luthers bibeludgaver fra 1522, 1523 (to udgaver) og 1534 hvor ophavsmændene er Lucas Cranach den ældre, Hans Holbein den yngre, Hans Burgkmair og en anonym.⁴⁴ Øjenflammerne i disse bogillustrationer har selvfølgelig fundet deres forbillede i Dürers kendte træsnit.⁴⁵ Kristi øjne i Kross brænder på en anden måde.

Stilen på altertavlen i Kross – og dens datering – minder om to andre kirkebilleder på Island. Den ene er prædikestolen i domkirken i Skálholt som en dansk købmand forærede kirken 1651.⁴⁶ Den anden er en mindetavle for Ólafur Einarsson, pastor på Kirkjubær, som sønnen digteren og præsten Stefán Ólafsson havde med sig fra København. Dette var efter at han havde besluttet ikke at fæste sig som antikvar hos den franske konge og blev sognepræst på Island i stedet for. Tavlen har sidefelter, og på midtfeltet er slægten samlet omkring Kristus på korset. Stefán er den eneste der kigger ligefrem og hos hvem man kan se de personlige træk, da han helt sikkert har siddet

model. På det ene sidefelt er der et martyrbillede af Kristus, og på det andet sidefelt et billede af opstandelsen. Årstallet er skrevet på bagsiden af tavlen, 1648. Billederne på sidefelterne og billedet på prædikestolen i Skálholt ligner hinanden mest med hensyn til penselstrøg og overflade, mens det midterste billede på mindetavlen er glattere og finere.

Det hører til historiens luner at kort før Stefán Ólafsson sad model for billedet i København, skrev han nyheder hjem om at der var kommet otte islændinge til København som havde været i muhamedanernes fangegreb i Afrika.⁴⁷

Konklusion

Det hævdes ikke her at lovretsmanden Klaus Eyjolfsson og købmanden på Vestmannæerne Niels Clementsen har haft de teologiske, kunsthistoriske og menneskelige forudsætninger for at vide og kunne forstå *alt* som her er trukket frem om Johannes' Åbenbaring, illustrationen af Johannes' Kristussyn, Luthers fortolkning af tyrkerne og så fremdeles. En eller anden kunne uden tvivl hævde at købmand Clementsen helt enkelt havde vendt sig til det nærmeste malerværksted i København og bedt om en billig altertavle. Motivet blev siden valgt ved en tilfældighed.

Der findes ingen måde at bevise at således har det *ikke* været. Men der er her peget på nogle tråde i den mentalitetshistoriske, ideologiske og kulturelle sammenhæng som billedet og dets givere befandt sig i. Hvor tætte disse tråde er snoede er en skønssag. Men unægteligt er der en forbindelse mellem dem, og de danner en kontinuitet, glider sammen og ikke fra hinanden.

Oversætning: Pernille Folkmann

Noter

- 1 En undersøgelse af de islandske systemænders selvstændighed i forhold til kongevældet i det 18. århundrede kan man finde hos den svenske historiker Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge. Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm 1985. Det nemmest tilgængelige skrift på dansk om Islands historie bærer præg af den tidligere søgen efter danske syndere. Björn Thorsteinnsson, *Island* (Politikens Danmarks Historie), København 1985.
- 2 Der er ikke skrevet meget på dansk om denne begivenhed. En af de få er Sigfús Blöndal, "Algierske Søroveres Tog til Island Aar 1627, Nord og Syd", II. 1899, s. 193–208. Optrtrykt i *Islandske Kulturbilleder*, 1924, s. 52–72. For nylig har vi fået Jens Riise Kristensen, *Barbariet tur og retur*, København 2003. Vedrørende hændelsens historiografi se Þorsteinn Helgason, "Historical Narrative as Collective Therapy: the Case of the Turkish Raid in Iceland", *Scandinavian Journal of History*, 1997:4, s. 275–289.
- 3 Eva de la Fuente Pedersen, *Kirkeinventar i Østdanmark på Christian IV's tid med hovedvægten på altertavler*, bd. 1, 1991, s. 4 og 47–50.
- 4 Sigríð Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, bd. 2, Oslo 1973, s. 120–121.
- 5 Mange har skrevet om dette, men den grundigste redegørelse findes hos Holger Rasmussen, "Christian 4.s syn", *Fynske Minder*, III, Odense Bys Museer 1957–59, s. 60–75.
- 6 Rudolf Chadraha, *Apokalypse des Johannes. Lexikon der christlichen Ikonographie*, bd. 1, Rom-Freiburg-

Basel-Wien, 1968, s. 127.

7 Hans-Ulrich Hofmann, *Luther und die Johannes-Apokalypse*, Tübingen 1982, s. 252.

8 Sst.

9 Sst. s. 575.

10 Jón Þorkelsson (red.), *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, Reykjavík 1906–1909, s. XVI.

11 Biblia. Det er/ Øll Heilog Ritning/utløgð a Norrænu. Med Formaalum D. Marth. Luth, Hólar 1644, s. CXVIa.

12 Torkel Eriksson, "Ecce duo gladii hic. De två svärden i dansk medeltidskonst", i Mereth Lindgren (red.), *Det iconographiske blik. Festskrift til Ulla Haastrup*, København 1993, s. 59–74.

13 Der er skrevet om dette i *Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1999, specielt i to artikler: Philip Soergel, "Die Wahrnehmung der Endzeit in monströsen Anfängen", s. 33–51, og Benigna Krusenstjern, "Prodigien Glaube und Dreißigjähriger Krieg", s. 53–78.

14 Sigrid Christie, bd. 1, s. 120–121 og 137–138.

15 Karen & Jørgen Boye Petersen, *Kirkelig Skulptur i Danmark*, bd. 3, København 1999, s. 163–164.

16 Eva de la Fuente Pedersen, s. 25–26.

17 Sigrid Christie, bd. 2, s. 180. Beskrivelsen af værkerne og konklusionerne kommer fra mig (ÞH).

18 Sigrid Christie, bd. 1, s. 165–166.

19 *Danmarks Kirker. Sorø Amt*. 2. halvbind, København 1988, s. 1050.

20 Sigrid Christie, sst., 39–98.

21 Carsten Bach-Nielsen, "Christian den Fjerdes foliobibel og dens ikonografi", i *Kirkehistoriske samlinger* 1990, s. 61–90.

22 Holger Fr. Rørdam, *Om Bibelarbejderne i Christian IV's Tid, Ny Kirkehistoriske samlinger*, 6. bd., København 1872–73, s. 294–324 og 417–463.

23 *Biblia Paa Danske... Effter vor allernaadigste Herris K. Christians den IIII. Sbriftelige Befalning*, København 1647.

24 Jón Helgason (red.), *Úr bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar*, København 1942, s. 115.

25 *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, s. 406.

26 *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, s. 73–74. Se også Þorsteinn Helgason, "Historical Narrative as Collective Therapy: the Case of the Turkish Raid in Iceland", *Scandinavian Journal of History* 1997:4.

27 Sigfús Johnsen, *Kláus Eyjólfsson lögsagnari og Tyrkjaránið i Vestmannaeyjum. 300 ára minning*, Reykjavík 1927.

28 Fitjaannáll. *Annálar 1400–1800*, bd. 2, Reykjavík 1927–1932, s. 294.

29 Eva de la Fuente Pedersen, s. 99.

30 Sst. s. 7–33.

31 Hörður Ágústsson, *Skálholt. Kirkjur*, s. 61.

32 Kolbeinn Þorleifsson, "Hólmakirkja og Reyðarfjarðarkaupmenn 1665–1743", *Árbók hins íslenka fornleifafélags* 1972, Reykjavík 1973, s. 99–130.

33 *Íslenskt fornbréfasafn* (Diplomatarium Islandicum), bd. 3, København 1890, s. 191.

34 *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, s. 397–409.

35 Sst. s. 316.

36 *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, s. 315. Se også Jón Ólafsson, "Ostindiefarers" *selvbiografi, Jon Olafssons Oplevelser, nedskrevet af ham selv*. Oversættelse ved. S. Bløndal. København 1905–1907.

37 Erik Rosenkrantz rejste sammen med Hannibals Sehested til Spanien da denne blev sendt som ambassadør dertil 1640–41. Med dem var også Hans Ulrik Gyldenløve, Christian den Fjerdes søn. Bøggild C. O. Andersen, "Rosenkrantz, Erik", i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd 20, København 1941, s. 55. I forbindelse med denne mission opstod idéen om at undersøge muligheden for at rejse en anden vej i gennem Spanien for at frikøbe islandske fanger i Algier.

38 Holger Rosenkrantz sad i en periode i *Universitetskomitéen (komissionen)* og fremlagde bl.a. et for-

- slag om undervisning i Johannes' Åbenbarings betydning. J. Oskar Andersen, "Rosenkrantz, Holger", i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd 20, København 1941, s. 84.
- 39 Jens Glebe Møller, *Doctrina Secundum Pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, København 1966, s. 21 og 58. Forfatteren hævder at Holger Rosenkrantz direkte har advaret mod at studenterne skulle have noget at gøre med Johannes' Åbenbaring.
- 40 Christian den Fjerdes brev til Holgers Rosenkrantz, 4. mars 1630. *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, s. 384.
- 41 Bøggild C. O. Andersen, s. 86
- 42 Merete Bergild & Jens Jensen, "Rosenkrantzerne som kunstmæcener", i Frits Nicolaisen Randers (red.), *Rosenholm*, 1991, s. 103–130.
- 43 *Catalog zu Ausstellungen im Museum für Kunsthandwerk Franckfurt am Mayn...* Frankfurt am Main, s. 105–106.
- 44 Gerthrud Schiller, *Ikongraphic der christlichen Kunst*, bd 5: *Die Apokalypse des Johannes*, Bildteil, Güfersloh 1990. Bildteil. Billeder nr. 908, 909, 910 og 979.
- 45 Billede nr. 894.
- 46 Biskop Brynjólfur Sveinssons brevbøger, *Landsbókasafn, handritasafn, Lbs. 1090, 4to*, s. 342–343.
- 47 Stefán Ólafssons brev, 6. maí 1646, Bréfabók Stepháns prófasts Ólafssonar í Vallanesi 1642–1657, *Landsbókasafn Íslands, handritasafn, Lbs. 282 fol*.

Samtidshistoriska studier

heter vår nya serie som ger den historiska bakgrunden till dagsaktuella frågor.

Serien vänder sig till studenter i samhällsvetenskap och humaniora liksom till gymnasieelever och deras lärare.

Se mer på vår hemsida
www.studentlitteratur.se

Från skattemissnöje till etnisk nationalism
www.studentlitteratur.se/32105

Europeiska visioner och nationellt egenintresse
www.studentlitteratur.se/32009

Välfärdsstatens skräpvind
www.studentlitteratur.se/32173

Studentlitteratur AB, Box 141, 221 00 Lund, tel 046-31 20 00

Studentlitteratur
VÄGEN TILL VINNANDE VETANDE